

Ἡ διὰ τῆς φιλοσοφίας ὑπέρβασις τῆς εἰδωλολατρίας

Ὡς Ἑλληνικὴ φιλοσοφία τῆς πρὸ Χριστοῦ περιόδου μποροῦμε νὰ θεωρήσομε α) τὴν «ἀκαδημαϊκὴν» φιλοσοφία τῶν μεμονωμένων φιλοσόφων , πού διετύπωσαν τὶς σκέψεις τους καὶ β) τὴν βιωματικὴ φιλοσοφία τῆς λαϊκῆς Μυθολογίας πού ἀποτελεῖ τὴν ὕλη τῆς ἐπικτῆς κυρίως ποιήσεως καὶ τῆς τραγωδίας.

Οἱ μεμονωμένοι φιλόσοφοι , ὅπως οἱ προσωκρατικοί , διετύπωσαν καὶ θεολογικὲς κρίσεις καὶ περισσότερο ἀπ' ὅλους ὁ Ξενοφάνης ὁ Κολοφώνιος , ὁ ἰδρυτὴς τῆς Ἑλεατικῆς σχολῆς. Οἱ κρίσεις ὅμως τῶν φιλοσόφων εἶναι σχήματα διανοητικὰ χωρὶς τὸ δραματικὸ βίωμα τῆς λαϊκῆς φιλοσοφίας . Γι' αὐτὸ καὶ δὲν ἐκφράζουν τὸ λαϊκὸ αἶσθημα καὶ ἄρα δὲν ἐπηρεάζουν τὴ θρησκευτικότητα τοῦ λαοῦ .

Οἱ προσωκρατικοί φιλόσοφοι , ὀδηγοῦν τὸ λαὸ ἀπὸ τὴν εἰδωλολατρία στὴν οὐσιαστικὴ ἀθεία , γιατί ἀσχολοῦνται μὲ τὰ ὄντα γενικὰ καὶ μὲ τὴ φύση τοῦ κόσμου , ἐνὸς κόσμου ἀπρόσωπου καὶ χωρὶς ἀναφορὰ σὲ ἄλλα πρόσωπα. Ἡ φιλοσοφία τους εἶναι περισσότερο μιὰ φυσιολογία τοῦ σύμπαντος. Ἡ θεολογικὴ φιλοσοφία τοῦ Ξενοφάνη ἀπαξιώνει τὴ λαϊκὴ θεολογία μὲ κριτήριον τὴν ἠθικὴ , ἀλλὰ δὲν ἔχει νὰ βάλει ἓνα Θεὸ ἢ θεοὺς, πού νὰ ἔχει ἀπ' αὐτοὺς μιὰν ἐμπειρία ἔστω ὑποκειμενικὴ, πού νὰ ἔχουν ἓνα πρόσωπο . Τὸ νὰ πεῖς “ εἷς θεός, ἔν τε θεοῖσι καὶ ἀνθρώποισι μέγιστος . . . ” δὲν εἶναι τίποτε παραπάνω ἀπὸ μιὰ θεωρητικὴ ἀναφορὰ .

Ὁ εἰδωλόλατρες πού περιγράφει (φανταστικά, ἔστω) , πού φοβᾶται , πού προσκυνᾷ , ποὶ ἰκετεύει ἓνα θεὸ , αὐτὸς ἔχει θρησκεία. Ὅταν ἡ φιλοσοφία διατυπώνει κρίσεις πῶς θάπρεπε νὰ εἶναι ὁ θεός, ἔτσι χωρὶς συναισθηματικούς κραδασμούς, αὐτὸς εἶναι θεωρητικὸς θεολόγος καὶ παγώνει τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα . Κατὰ τοῦτο ἡ ἀκαδημαϊκὴ φιλοσοφία δὲν εἶναι ὑπέρβασις τῆς εἰδωλολατρίας ἀλλὰ πτωματοποίηση χωρὶς κάποια ἀντικατάστασις .

Ἀκόμα καὶ ὁ Σωκράτης μὲ τὸν καημὸ του γιὰ τὶς καθαρὲς ἔννοιες καὶ μετὰ ἀπ' αὐτόν ὁ Πλάτωνας μὲ τὴν προσήλωσις στὶς ιδέες καὶ οἱ μετὰ ἀπ' αὐτοὺς φιλόσοφοι δὲν στήριζαν ἀλλὰ ἀπονεύρωναν τὸ θρησκευτικὸ φρόνημα γι' αὐτὸ καὶ ὁ λαὸς τοὺς ἐχθρεύονταν αὐτοὺς τοὺς φιλοσόφους ὅπως καὶ τοὺς σοφιστῆς .

Ἡ πρώτη καθαρὴ φιλοσοφικὴ πρότασις στὴ λαϊκὴ μας λογοτεχνία εἶναι τὸ ἀποκαλυπτικὸ καὶ δραματικὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τοὺς Ὀμηρικοὺς ὕμνους , πού εἶναι ἀρχαιότεροι ἀπ' τὸ ἔπος.

Οἱ μοῦσες ... “ὕμνευσι ῥα θεῶν δῶρ' ἄμβροτα ἠδ' ἀνθρώπων τλημοσύνας , ὅσ' ἔχοντες ὑπ' ἀθανάτοισι θεοῖσι ζῶουσιν ἀφραδέες καὶ ἀμήχανοι, οὐδὲ δύνανται εὐρέμεναι θανάτου τ' ἄκος γήραος τ' ἄλκαρ ” .

Ἐδῶ ὁ λαὸς μας θεμελιώνει τὸ παράπονόν του γιὰ τὴν κεφαλαιώδη ἀδικία , πού ὑπάρχει στὸν κόσμον . Οἱ θεοὶ χαίρονται τ' ἀθάνατα δῶρα κι ἔχουν στὴν ἐξουσία τους τοὺς ἀνθρώπους , πού βασανίζονται ἀπὸ τὶς τλημοσύνες δηλ. τὰ βάσανα τῆς ζωῆς , ἀφραδέες καὶ ἀμήχανοι , δηλ. ἀνίκανοι νὰ σκεφτοῦν κι ἀνίκανοι νὰ πράξουν κάτι , κι ἔτσι δὲν μποροῦν νὰ βροῦν (“ οὐδὲ δύνανται εὐρέμεναι) τοῦ θανάτου γιαιτρικὸ κι ἀποτρεπτικὸ τῶν γηρατιῶν (θανάτου τ' ἄκος γήραος τ' ἄλκαρ ”)

Αὐτὸς ὁ τραγουδισμένος καημὸς ἀποτελεῖ φιλοσοφία κι ἔχει πολὺ μεγαλύτερη ἀξία ἀπὸ τὶς σκέψεις τῶν φιλοσόφων ἂν ὁ κόσμος συγκροτήθηκε ἀπὸ νερό, ἀέρα καὶ φωτιά , ἢ ἂν ὁ “Θεὸς ἀεὶ γεωμετεῖ” . Ἡ ἀκαδημαϊκὴ φιλοσοφία μοιάζει μὲ μιὰ ψυχαγωγικὴ ἐνασχόλησις μπροστὰ στὴν ἀληθινὴ , δραματικὴ φιλοσοφία τοῦ λαοῦ , γιατί ὁ λαὸς ἀντιμετωπίζει πραγματικὰ ὑπαρξιακὰ προβλήματα κι ὄχι προβλήματα διανοητικῆς περιέργειας .

Ἡ Ἑλληνικὴ μυθολογία ἔδειξε ὅτι ὑφίστανται ὑπαρκτὲς ὑπεράνθρωπες ἀόρατες δυνάμεις , πού ἐποπτεύουν καὶ ἐλέγχουν τοὺς ἀνθρώπους ἀλλὰ τὸ ζητούμενο ἀπ' αὐτὲς τὶς δυνάμεις εἶναι ἡ λατρεία , οἱ θυσίαι ἢ ἀναγνώρισις τῆς ὑπεροχῆς τους , ἢ συντριβὴ τῆς ἀνθρώπινης αὐτονομίας ἢ ἀμφισβήτησις κι αὐτὰ ὄχι γιὰ ὄφελος τῶν ἀνθρώπων , ἀλλὰ γιὰ ἱκανοποίηση τῶν θεῶν.

Μποροῦμε δηλ. νὰ ποῦμε ὅτι οἱ ἀρχαῖοι μας πρόγονοι στὸ πρῶτον φιλοσοφικὸ ἐρώτημα (τὰ τρία θεωρήματα τῆς φιλοσοφίας εἶναι ὁ Θεὸς , ὁ ἄνθρωπος καὶ ὁ κόσμος) ἔδωσαν πολὺ νωρὶς καίριες ἀπαντήσεις , μὲ λογικὴ σαφήνεια διατυπωμέναι καὶ μάλιστα μὲ τὸν τρόπο τῶν μύθων ὥστε νὰ διασώζεται ἡ πίστις στὴν ὑπαρξὴ τοῦ Θεοῦ δηλ. στὴν ὄντολογία, ὅπως λέμε ἐμεῖς σήμερα .

Ὁ Εὐριπίδης στὸ δράμα τοῦ Ἑλένη ἐκφράζει τὴ μεγάλη σύγχυση ποὺ ἐπικρατεῖ στὸ νοῦ καὶ στὴν καρδιά τῶν συγχρόνων τοῦ σχετικά μὲ τοὺς θεοὺς. Στὸ πρῶτο στάσιμο στ. 137 κ. ἑξ. ἐξομολογεῖται

Τί εἶναι θεός, τί ὄχι θεός ἢ τί τὸ ἀνάμεσα
ποιός ἄνθρωπος θὰ πεῖ πῶς τὸ ἔψαξε
καὶ βρῆκε τὸ μακρότατον τέρμα αὐτῆς τῆς ἔρευνας ;
αὐτὸς ποὺ βλέπει τὰ σχετικά μὲ τοὺς θεοὺς
πρὸς τὰ ἐδῶ καὶ πρὸς τὰ ἐκεῖ μὲ ἀντίθετες
καὶ ἀνέλπιστες συντυχίες νὰ πηδοῦν ;
Ἐσύ, Ἑλένη , τοῦ Δία γεννήθηκες θυγατέρα ,
γιατὶ φτερωτὸς στοὺς κόλπους τῆς Λήδας
σ' ἔσπειρε ὁ πατέρας . Κι ὕστερα ἀκούστηκες
σ' ὄλον τὸν κόσμον τὸν Ἑλληνικὸ πῶς εἶσαι
προδοτικὸς , ἄπιστος , ἄδικος , ἄθεος .
Δὲν ξέρω τί τέλος πάντων εἶναι ξεκαθαρισμένο
ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους γι' αὐτὰ .
Τὸν λόγο ὅμως τῶν θεῶν , δηλ. πῶς ὑπάρχουν
τὸν βρῆκα ἀληθινὸν .

Ὁ Εὐριπίδης , λέει ἢ παράδοση , ὅτι ὁμολόγησε πῶς ὄλοι οἱ ποιητὲς τρέφονται ἀπὸ τὰ ψιχία , ποὺ πέφτουν ἀπὸ τὸ τραπέζι τοῦ Ὀμήρου . Γι' αὐτὸ καὶ μεῖς πρέπει στὸν Ὀμηρὸ νὰ ζητήσουμε τὴ γνήσια θεολογία τοῦ λαοῦ μας , ἐπειδὴ ἄλλωστε ὁ Ὀμηρὸς δὲν ἐπινοοῦσε θέματα , κατέγραφε ἀπλῶς τὴ σοφία τοῦ λαοῦ.

Διαβάζουμε στὴν Ἰλιάδα καὶ στὴν Ὀδύσεια ὅτι ὁ Δίας εἶναι πατέρας τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν θεῶν καὶ ὅπως κι ἂν ἐπιδιώξουν οἱ ἄνθρωποι νὰ ὀδηγήσουν τὰ πράγματα , στὸ τέλος βγαίνουν σύμφωνα μὲ τὸ θέλημα τοῦ Δία . “Διὸς δ' ἐτελείετο βουλή” , ἐπαναλαμβάνει μέσα στὸ ἔπος ὁ Ὀμηρὸς.

Κι ὅμως συχνὰ ἢ βουλή τοῦ Δία μένει ἀνεκτέλεστη καὶ ἄλλοτε πάλι δὲν πείθει ὅτι εἶναι σοβαρὴ κι ἔχει σκοπὸ τὴν ὠφέλεια τῶν ἀνθρώπων . Ὁ Ποσειδῶνας τὸν ἀντιστρατεύεται , οἱ ἄλλοι θεοὶ συνωμοτοῦν γιὰ νὰ τὸν δέσουν , ἢ Ἥρα τὸν παρασύρει ἐρωτικὰ, γιὰ νὰ ἀφήσει τοὺς Ἀχαιοὺς νὰ νικήσουν . Καὶ γιατί εἶναι μὲ τὸ μέρος τῶν Τρῶων ; Ἴσως ἀπὸ ἀντίδραση στὴν Ἥρα . Ὄταν σκέφτεται νὰ γλυτώσει τὸ γιὸ του , τὸν Λύκιο Σαρπηδόνα ἀπὸ τὰ βρόχια τῆς Μοίρας ποὺ τὸν ἤθελε νεκρὸν στὸ Π τῆς Ἰλιάδας, ἀντιμετώπισε τὴν ἐπανάσταση τῶν ἄλλων θεῶν καὶ ἔτσι ὁ Δίας ὑποτάχθηκε στὴν Μοῖρα γιὰ τὸ γιὸ του καὶ τὸ μόνο ποὺ ἔκανε γι' αὐτὸν ἦταν νὰ κάνει νὰ στάξουν αἱμάτινες σταγόνες ἀπ' τὸν οὐρανὸ στὸν κάμπο τῆς Τροίας . Κι ἔβαλε τὸν Ἀπόλλωνα νὰ τοῦ κλείσει τὶς πληγὲς τῶν τραυμάτων, γιὰ νὰ γίνῃ ὠραῖο τὸ λείψανό του ! Ὡς ἐκεῖ ἔφτανε ἢ “ Διὸς βουλή ” κι ὄχι παραπάνω .

Ὄταν σκοτώθηκεν ὁ Πάτροκλος , ποὺ πολεμοῦσε μὲ τὸ ἄρμα τοῦ Ἀχιλλεῦ , ἄρμα ποὺ τὸ ἔσερναν τὰ δύο ἀθάνατα ἄλογα , δῶρα τῶν θεῶν στὸ γάμο τῆς Θέτιδας , τὰ ἄλογα δὲν ἔφευγαν ἀπ' τὸ πεδίο τῆς μάχης , μόνο ἔσκυβαν τὰ κεφάλια κι ἔκλαιγαν μὲ δάκρυα τὸ γενναῖο παλληκάρι ποὺ χάθηκε . Κι ὁ Δίας ποὺ παρακολουθοῦσε τὴ μάχη , ὅπως οἱ φίλαθλοι τοὺς ἀθλητικὸς ἀγῶνες πάνω ἀπ' τὴν κορφή τῆς Ἰδης , λυπήθηκε , λέει ὁ Ὀμηρὸς , τὰ ἄλογα , ποὺ ἄδικα ταλαιπωροῦνται κοντὰ στοὺς ἀνθρώπους . Καὶ μετάνιωσε ποὺ χάρισαν τέτοια ἀθάνατα ἄλογα καὶ κάθονται τώρα καὶ κλαῖνε γιὰ τὴν ἄθλια μοῖρα τῶν ἀνθρώπων ! . Ἄν δὲν εἶναι αὐτὸ διαμαρτυρία γιὰ τὴν ψυχρὴ καὶ ἀπάνθρωπη θεολογία τῆς εἰδωλολατρίας, τότε , πέστε μου τί εἶναι .

Ἐνα (ἄλλο) ἀπόσπασμα τραγωδίας τοῦ Αἰσχύλου ἀναφέρει ὁ Πλάτων στὸ βιβλίον τῆς Πολιτείας , ποὺ δὲν μᾶς σώθηκε ἀπὸ ἄλλη πηγή. Κι αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα τὸ ἔκανε ὁ Καβάφης ποίημα μὲ τὸν τίτλο “Ἀπιστία” . Ἀναφέρει ὅτι στοὺς γάμους τοῦ Πηλέα καὶ τῆς Θέτιδας ὁ Ἀπόλλων προφήτεψε πῶς τὸ παιδί, ποὺ θὰ γεννηθῆ, θ' ἄξει μακρινὴ ζωὴ (μακραίωνας βίος) . Ὑστερα , ὅταν ἔφεραν στὴ Θέτιδα τὸ μαντᾶτο γιὰ τὸ θάνατο τοῦ Ἀχιλλεῦ στὴ Τροία , ἢ Θέτις μέσα στὸ σπαραγμὸ τῆς ῥωτοῦσε “τί ἔκαμε ὁ σοφὸς Ἀπόλλων ποὺ γύριζεν ὁ ποιητὴς , ποὺ στὰ τραπέζια ἐξοχα ὁμιλεῖ, ὅταν τὸν υἱὸ τῆς σκότωσαν στὰ πρῶτα νειάτα .

Κι οἱ γέροι τὴν ἀπῆντησαν πῶς ὁ Ἀπόλλων αὐτὸς ὁ ἴδιος

ἐκατέβηκε στὴν Τροία καὶ μὲ τοὺς Τρῶας σκότωσε τὸν Ἀχιλλεῦ.”

Τὸ ποίημά του ὁ Καβάφης τὸ ἐπιγράφει Ἀπιστία καὶ ἐννοεῖ ἀπιστία τοῦ θεοῦ Ἀπόλλωνα. Μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἠθικὴ ἀσάφεια καὶ ἀντιφατικότητα ἔβλεπαν τοὺς θεοὺς τοὺς οἱ ἀρχαῖοι μας .

Στὸ δράμα “ Ἰππόλυτος ” ὁ Εὐριπίδης βάζει στὸν πρόλογο τὴ θεὰ Ἀφροδίτη νὰ δηλώνει πὼς μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἡμέρα θὰ σκοτώσει τὸν Ἰππόλυτο , γιατί δὲν τὴν τιμᾷ. Θὰ χρησιμοποιήσει ὡς μέσον , λέει , τὴ μητρυιὰ του Φαίδρα , πού θὰ τῆς βάλει ἄνομον ἔρωτα γιὰ τὸν πρόγονό της . Ὁμολογεῖ ἡ θεὰ ὅτι ἡ Φαίδρα εἶναι ἐντιμὴ ἀλλὰ θὰ τὴν ὀδηγήσει στὸ θάνατο , γιατί προτιμᾷ ἡ θεὰ τὸ δικό της συμφέρον .

Εὐριπ. Ἰππολ. στ. 47-51 :

ἡ δ' εὐκλεῆς μὲν , ἀλλ' ὅμως ἀπόλλυται ,
Φαίδρα · τὸ γὰρ τῆσδ' οὐ προτιμήσω κακὸν
τὸ μὴ οὐ παρασχεῖν τοὺς ἐμοὺς ἐχθροὺς ἐμοὶ
δίκην τοσαύτην, ὥστ' ἐμοὶ καλῶς ἔχειν .

(κι αὐτὴ εἶναι ἐντιμὴ μὲν ἀλλὰ σίγουρα θὰ πεθάνει , ἡ Φαίδρα · γιατί ἐγὼ δὲν θὰ λογαριάσω περισσότερο τὸ δικό της κακὸ , ὥστε νὰ μὴ τιμωρηθοῦν οἱ ἐχθροί μου ἀπὸ μένα τόσο , ὥστε νὰ ἰκανοποιηθῶ .)

Στὴ συνέχεια τοῦ δράματος ἡ Ἀφροδίτη καταστρώνει καὶ ἐκτελεῖ ἓνα σχέδιο ἐξόντωσης τοῦ Ἰππολύτου μὲ μόνο τὸ λόγο ὅτι ὁ Ἰππόλυτος τιμοῦσε μὲ θυσιῆς καὶ λόγια θερμὰ τὴν Ἄρτεμιν ὡς θεὰ τῆς ἀγνότητος καὶ κρατοῦσε στάση εὐγενικῆς ἀπόστασης ἀπὸ τὴν θεὰ τοῦ ἔρωτα μὲ τὰ λόγια :

“ Πόρρωθεν αὐτὴν ἀγνὸς ὦν ἀσπάζομαι ... δηλ. ἀπὸ μακριὰ τὴν προσκυνῶ κρατῶντας τὴν ἀγνότητά μου ” .

Καὶ ἡ προσφιλεῖς του θεὰ πού τῆς εἶχε ἀφιερῶσει τὸ στεφάνι μὲ τὰ λουλούδια ἀπ' τὸ ἀνέγγιχτο λιβάδι τῆς ἀγνότητος , ἡ Ἄρτεμις, δὲν εἶχε τὴ δύναμη καὶ τὸ δικαίωμα τῆς ἐπέμβασης γιὰ νὰ σώσει τὸν ἀφοσιωμένο της λάτρη .

Ἔτσι ὁ Εὐριπίδης μᾶς ἔδειξε τὴ μεγάλη ἀδυναμία τῆς εἰδωλολατρίας νὰ συλλάβει τὴν εἰκόνα ἐνὸς Θεοῦ ἄρα καὶ μιᾶς βιοθεωρίας . Ὁ Ἰππόλυτος παίρνει ἀποστάσεις ἀπὸ τὴν Ἀφροδίτη ὄχι ἀσκητικὲς ἀλλὰ ἐπειδὴ σιχαίνεται καὶ μισεῖ τίς γυναῖκες καὶ τὴ φυσικὴ οἰκογένεια . Ἀγανακτεῖ κατὰ τοῦ τρόπου, μὲ τὸν ὅποιον γεννιοῦνται οἱ ἄνθρωποι σ' αὐτὸν τὸν κόσμον . Αὐτὸ λέγεται τέλειος δυῖσμος καὶ ὁ δυῖσμος ὀδηγεῖ τὸν ἄνθρωπο σὲ μιὰ φιλοσοφικὴ σχιζοφρένεια . Ὁ Εὐριπίδης δὲν βλέπει διέξοδο ἢ θεραπεία καὶ μᾶς τὸ δείχνει ἐπὶ σκηνῆς δραματικὰ . Γι αὐτὸ τὸν ὀνόμασαν “ἀπὸ σκηνῆς φιλόσοφον” .

Αὐτὸς ὁ φιλόσοφος Εὐριπίδης μᾶς ἔδωσε καὶ τὴν ἐκτίμησή του γιὰ τὴ λατρεία τοῦ Διονύσου . Τὸν παρουσίασε στὸ δράμα Βάκχες νὰ μεταδίδει μανία στὶς γυναῖκες τῆς Θήβας κι ἐκεῖνες μὲ προεξάρχουσα τὴν ἀδελφὴ τῆς μάννας του Ἀγαυὴ νὰ πιάνουν τὸν γιὸ τῆς Πενθέας καὶ νὰ τὸν κόβουν κομμάτια καὶ μὲ τὰ κομμάτια του νὰ μπαίνουν στὴ σκηνὴ θριαμβευτικὰ . Δηλαδή ὁ Διόνυσος ἀπολυτοποιεῖ τὸ πάθος καὶ ὁ θεὸς Διόνυσος ἐπιβάλλει μὲ ἄγριο ἐμπαθῆ τρόπο τὴ λατρεία του , πού δίνει στοὺς ἀνθρώπους τὸ μεγάλο του δῶρο « βότρυος ὑγρὸν πῶμα »", δηλ τοῦ « σταφυλιοῦ τὸ πιωτὸ » μὲ τὸ ὁποῖο « παῦει τοὺς ταλαίπωρους βροτοὺς λύπης , ὕπνον τε λήθην τε τῷ καθ' ἡμέραν κακῶν δίδωσιν » .

Ὁ Εὐριπίδης ἀπηυδισμένος ἀπὸ τὰ καμώματα τῶν δαιμόνων μιὰ ζωὴ καταπιάνεται λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκδημία του μὲ τὸν Διονυσιασμό , πού ἐμφανίζονταν ὡς ἐναλλακτικὴ θρησκεία ὕστερ' ἀπὸ τὴν παρακμὴ τῆς Ὀλύμπιας μυθολογίας κάτω ἀπ'τὰ χτυπήματα τῆς φιλοσοφίας . Μᾶς δείχνει «ἀπὸ σκηνῆς» βέβαια τὴν ἀπανθρωπία τοῦ πάθους μὲ τὸ κομμάτιασμα τοῦ Πενθέα , τὴν πάμφτωχη καὶ γελοία φιλανθρωπία τῆς νέας θρησκείας μὲ τὴν προσφορὰ τῆς μέθης καὶ τοῦ ὕπνου , ὥστε ἡ αὐστηρότητα τοῦ θεοῦ πού ἐξορίζει ἐπὶ πλεόν τὴ θεία του Ἀγαυὴ καὶ τὸν ἀππο τοῦ Κάδμου , γιατί ἄργησαν νὰ τὸν πιστέψουν . Ὁ φιλόσοφος ποιητὴς τελειώνει τὸ δράμα του μὲ τὴν πικρὴ παρατήρηση πρὸς τὸν θεὸ .

“ ὀργὰς πρέπει θεοὺς οὐχ ὁμοιοῦσθαι βροτοῖς. ”

(δὲν πρέπει οἱ θεοὶ στὶς ὀργές τους νὰ εἶναι ἴδιοι μὲ τοὺς ἀνθρώπους) . Κι αὐτὸς ὁ στίχος εἶναι καὶ ὁ τελευταῖος λόγος τοῦ Εὐριπίδη σ' αὐτὴ τὴ ζωὴ . Ἄν ἓνας ἄνθρωπος ξερεῖ ποιὸ θᾶπρεπε νὰ εἶναι τὸ ἦθος τῶν θεῶν, πού δὲν τὸ ξέρουν οἱ ἴδιοι οἱ θεοί , αὐτὸ σημαίνει πὼς οἱ ἄνθρωποι εἶχαν μέσα στὴν καρδιά τους τὴν εἰκόνα ἐνὸς Θεοῦ πολὺ πιὸ ἀληθινοῦ ἀπ' τοὺς θεοὺς τῆς εἰδωλολατρίας . Εἶναι ὁ θεὸς πού ἀναζητοῦσαν μὲ τὸ βωμὸ τοῦ ἀγνώστου θεοῦ , ὅταν ὁ Ἀπόστολος Παῦλος πάτησε τὸ πόδι του στὴν ἀρχαία Ἀθήνα .

Κι ὁ φιλόσοφος Πλάτων δίνει τὴ χαριστικὴ βολὴ σ' ὅλη τὴν εἰδωλολατρικὴ θρησκεία στὸ τέλος κι αὐτὸς μὲ τὸ τέλος τοῦ διαλόγου τοῦ Ἀλκιβιάδης Β' .

Πιὸ σοφὸς ἀπὸ μᾶς βέβαια , ποὺ βάλουμε ὡς ἐπικεφαλίδα αὐτῆς τῆς εἰσήγησης “ ἡ διὰ τῆς φιλοσοφίας ὑπέρβασις τῆς εἰδωλολατρίας ” βγήκε ἐξω ἀπὸ τὸν γνωστὸ τοῦ χῶρο τῆς φιλοσοφίας καὶ μ' ἓνα προφητικὸ πνεῦμα συμβουλεύει τὸν Ἀλκιβιάδην νὰ μὴ θυσιάσει στοὺς εἰδωλολατρικοὺς θεοὺς , ἀλλὰ νὰ περιμένει αὐτόν, ποὺ τὸν ἀγαπᾷ καὶ θὰ τοῦ βγάλει τὴν ἀχλὺν ἀπὸ τὰ μάτια , ὥστε νὰ ἰδεῖ καὶ νὰ καταλάβει ποιὸν Θεὸ καὶ μὲ τί λογῆς θυσίαις πρέπει στὸ ἐξῆς νὰ λατρεύει. Καὶ τελειώνει μὲ τὸ χαρμόσυνο μεσσιανισμὸ : Δὲν θάρῃσει νάρθει .

Πολὺ νωρίτερα ὁ τραγικὸς Αἰσχύλος στὸν Προμηθεὶα δεσμώτη τοῦ θὰ προσδιορίσει μὲ ἀκρίβεια πότε θὰ ἔρθει “ Ἐκεῖνος ” , ποὺ θὰ φέρει τὸ τέλος τοῦ Δία καὶ θὰ ξεκαρφώσει τὸν Προμηθεὶα ἀπ' τὰ βράχια τοῦ Καυκάσου . Καὶ θὰ εἶναι αὐτὸς ἓνας Θεὸς , ποὺ θὰ κατέβει γιὰ χάρι σου στὸν “ ἀναύγητον ” , Ἄδη καὶ θὰ γίνῃ διάδοχος τῶν σῶν πόνων , δηλ. “ὁ αἴρων τὴν ἀμαρτίαν τοῦ κόσμου” .

Τὸ πόρισμά μας ἀπ' αὐτὴ τὴ βιαστικὴ διαδρομὴ μὲς' ἀπ' τὰ σκοτεινὰ μονοπάτια τῆς εἰδωλολατρίας εἶναι ὅτι τὴν εἰδωλολατρίαν τὴν ἐμίσησαν καὶ τὴν ἀπέπτυσαν οἱ πρόγονοί μας καὶ ὄνειρεύτηκαν μιὰ εὐτυχία , μιὰ σωτηρία σὰν αὐτή, ποὺ ἔχομε ἐμεῖς τώρα .

Ἄν βρέθηκαν κάποιοι νοσταλγοὶ τῆς εἰδωλολατρίας στὶς μέρες μας μποροῦν νὰ ἐπικαλεστοῦν ὅποιαδήποτε ἄλλα ἐπιχειρήματα ὄχι ὅμως τὸ ὅτι ἡ εἰδωλολατρία εὐημεροῦσε στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. Οἱ πρόγονοί μας τὴν ὑπέστησαν , τὴν ἐμίσησαν καὶ δὲν τὴν ἀγάπησαν .